Tegengestelde krachten in taal

Hans Bennis

FACULTEIT DER GEESTESWETENSCHAPPEN

Tegengestelde krachten in taal

Rede

in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt
van bijzonder hoogleraar in de Taalvariatie binnen het Nederlands
aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 13 september 2001

door

Hans Bennis

VOSSIUSPERS UvA

*Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren,
zeer gewaardeerde toehoorders,*

Boven de Oudemanshuispoort, reeds lange tijd het middelpunt van deze universiteit, hangt aan de kant van de Kloveniersburgwal een gevelsteen met een tekst die luidt:

‘Wie het zelfde anders zegt, zegt iets anders’

Toen ik in januari van dit jaar op weg was naar mijn eerste college in mijn nieuwe functie van bijzonder hoogleraar Taalvariatie viel mijn oog op deze tekst. Mijn eerste reactie was nogal onbescheiden. ‘Speciaal voor mij daar opgehangen! Hartelijk dank, dames en heren van deze universiteit, voor dit bijzondere welkom.’

Al gauw kwam ik tot de ontdekking dat de tekst daar al enkele jaren hangt. Het is ook maar de vraag of deze tekst wel over taal gaat. De serieuze bestudering van taal is niet erg geliefd bij buitenstaanders, en de laatste tijd ook niet echt bij de Universiteit van Amsterdam. De steenhouwer zal veeleer de juridische faculteit op het oog gehad hebben, of wellicht een modieus vak als communicatiekunde. Toch is de kunstenaar Paul Scholten erin geslaagd om op een kernachtige manier de essentie van het vakgebied taalvariatie onder woorden te brengen.

De tekst geeft aan dat twee uitspraken tegelijkertijd hetzelfde kunnen zijn en toch verschillend. Die paradoxale stelling vormt vanmiddag het uitgangspunt van mijn betoog. Ik zal proberen te laten zien dat het juist de tegenstelling is, en niet de uniformiteit, die het onderzoek naar de eigenschappen van taal richting geeft. De spanning tussen plus en min is een voortdurende bron van energie die ook de intrinsieke dynamiek van taal bepaalt.

Er zijn grofweg twee manieren om tegen taal aan te kijken. Ten eerste functioneert taal als een object in de samenleving. Het is een ‘ding’ dat los van onszelf be-

staat. Aan de andere kant maakt taal deel uit van onszelf; taal zit ook in ons hoofd. Taal is daarmee zowel een object voor sociologisch onderzoek als voor psychologisch onderzoek. Ik zal in de volgende twee paragrafen laten zien dat beide benaderingen gedreven worden door een interne spanning.

In het derde deel van deze oratie zal ik proberen aan te tonen dat deze spanning zich niet alleen bevindt op een abstract, theoretisch niveau, maar dat we ook op het gedetailleerde niveau van taalkundige analyse deze spanning tegenkomen als drijvende kracht en essentiële voorwaarde voor het bestaan van taalverandering en taalvariatie. Aan de hand van variatie in de keuze van het betrekkelijk voornaamwoord in het Nederlands zal ik proberen te illustreren op welke wijze de interne, psychologische en de externe, sociologische tegenstellingen een rol spelen bij het verschijnsel taalvariatie.

Taal als sociologisch object: de strijd van het Nederlands met het Engels en het Zeeuws

In een recent artikel in *Ons Erfdeel* maakt de taalkundige Reinier Salverda, hoogleeraar Nederlandse taal- en letterkunde in Londen, zich zorgen over de verengelsing van het Nederlands. Hij stelt:¹

Als we niet oppassen krijgen we in Nederland precies waar de Friezen nu al eeuwenlang mee te kampen hebben: eerst linguïstische degradatie en vervolgens intellectuele en culturele zelfonteigening en vervreemding.

De oorlogsvlag dient gehesen, alle hens aan dek; het is alleen nog wachten op de reïncarnatie van de Zeeuw Michiel de Ruyter of de Hollander Maarten Tromp.

Tegelijkertijd roepen de Zeeuwen de onafhankelijkheid uit. Het Zeeuws is volgens de provincie Zeeland, daarbij ondersteund door een wetenschappelijke commissie waarin onder andere mijn collega's Van Hout en Van Oostendorp, niet een dialect maar een streektaal. In deze onafhankelijkheidsstrijd hebben de Zeeuwen een voorbeeld aan de Friezen, de Nedersaksen en de Limburgers, die hun taalvarianten reeds hebben weten op te waarderen tot streektaal. Of, zoals het conceptrapport van de provincie Zeeland stelt: 'Erkenning als regionale taal is een publiekrechtelijke aanvaarding van bestaande cultuurvariatie.'² Daarbij beroepen de Zeeuwen zich

op het European Charter for Regional or Minority Languages dat is opgesteld door de Raad van Europa.³ Hoewel dit handvest expliciet stelt dat dialecten van de officiële taal niet in aanmerking komen voor het predicaat streektaal, weet het Zeeuwsse rapport het zo te presenteren dat het Zeeuws niet een dialect van het Nederlands is. Het lijkt de eerste stap te zijn op weg naar een Hollands-Zeeuwse oorlog.

Wordt het Nederlands gemengd in het geweld van, aan de ene kant, het oprukkende Engels en, aan de andere kant, afscheidingsbewegingen als die van het Zeeuws?

Taal is communicatie, dat is een veelgehoorde kreet. Taal dient in deze visie tot een optimale communicatie met zoveel mogelijk mensen. Zoals zo vaak in Nederland wordt de aard en het belang van een verschijnsel afgemeten aan het maatschappelijke nut, en niet, of in mindere mate, aan de sociaal-culturele waarde. Wij blijven marktkramers en handelsreizigers, of, zoals dat tegenwoordig heet, *salesmanagers* en *accountexecutives*.

Als taal inderdaad identiek zou zijn aan communicatie, dan is het verbazingwekkend dat wij nu niet allemaal uitsluitend Engels of Esperanto spreken. Het communicatieve principe zou ongetwijfeld aanleiding geven tot het verdwijnen van talen ten gunste van een uniform systeem. Deze visie reduceert taal tot een object van globalisering in het voetspoor van McDonalds en Nikes. En inderdaad, er zijn mensen, vooral afkomstig uit het internationale bedrijfsleven, die al die talen op de wereld maar onhandig vinden en openlijk pleiten voor taaluniformiteit en maximale mogelijkheden voor communicatie.

Natuurlijk zou het handig zijn om met een mond vol BigMac andere wereldburgers uit China, Zuid-Amerika en Midden-Afrika te kunnen toespreken. Deze visie op taal is echter gebaseerd op een onjuiste veronderstelling. Taal en communicatie zijn niet identiek. Zeker, het is een van de centrale functies van taal om vormen van communicatie tussen mensen mogelijk te maken. Maar er is meer. Taal dient ook een ander doel. Het verschaft ons een sociale en culturele identiteit. Limburgers willen hun eigen dialect spreken, niet omdat dat de communicatie nu zo bevordert – in tegendeel zou ik haast zeggen – maar omdat ze zich daarmee voorzien van een identiteit; ze markeren zich daarmee als lid van een groep, op dezelfde manier als Wassenaarders dat doen via bekakt Nederlands en bewoners van de Kinkerstraat met plat Amsterdams. We zien hier een tendens die precies de andere kant op wijst: het gebruiken van verschillen in taal met als doel een groep mensen een herkenbare,

eigen positie te verschaffen. Daar is niets mis mee. Het is een zeer menselijke eigenschap om te werken aan groepsvorming en taal is daar een uitstekend middel voor.

Als we er zo tegenaan kijken, dan bestaat de sociale dimensie van taal uit aan elkaar tegengestelde krachten. Communicatie leidt tot convergentie terwijl identiteit de aanleiding vormt voor divergentie. Er bestaan aanwijzingen om te veronderstellen dat hoe sterker de convergerende kracht zich manifesteert, hoe duidelijker de divergerende tegenkracht zich zal ontwikkelen. Een levende, dynamische taal bevindt zich klaarblijkelijk in een evenwichtssituatie waarin de divergerende kracht en de convergerende kracht elkaar als het ware opheffen. Ik zal een voorbeeld geven. De Europese Gemeenschap geeft in eerste instantie een extra impuls aan de convergerende kracht. Al dat getolk in Brussel en Straatsburg is maar onhandig en duur; bovendien is de toenemende samenwerking gebaat bij een toename van de communicatiemogelijkheden. Ook het internationale bedrijfsleven heeft belang bij een uniformering van taal. Salverda (zie boven) maakt zich dan ook ernstig zorgen. Toch zien we tegelijkertijd een versterking van de divergerende krachten; het dialect is weer in opkomst. Niet bij de traditionele dialectsprekers, de boeren en de vissers, maar vooral bij de sociaal-culturele bovenlaag. Ieder dorp heeft een popgroep die zingt in dialect. De kerken stromen vol als de dominee in het dialect preekt. Literatuur, stripboeken, en zelfs het oer-Nederlandse Jip en Janneke verschijnen op grote schaal in dialect. Toneel, ja zelfs opera, wordt in dialectvorm ten gehore gebracht. Lokale radio en tv spreken de kijkers aan in hun eigen taalvariant. Waar twintig jaar geleden de mensen zich schaamden voor hun dialect, daar zien we nu in toenemende mate dat mensen trots zijn op hun eigen taalvariant en er openlijk en enigszins koketterend mee naar buiten treden.

Sommige dialectologen vinden deze nieuwe ontwikkelingen zorgwekkend. Het oorspronkelijke, 'zuivere' dialect, waarvan nog restanten aangetroffen kunnen worden in stille hoekjes van de rurale samenleving, wordt overschreeuwd door nieuwe 'onzuivere' taalvarianten: stadstalen, plat Nederlands, regiolecten, Nederlands gesproken door alloctonen, sociolecten en andere lecten. De reden voor deze zorg is dat men de oorspronkelijke dialecten beschouwt als onderdeel van het cultureel erfgoed, dat verdrongen dreigt te raken door moderne massacultuur (de door het Engels geïnfiltreerde standaardtaal) en door nieuwe varianten, die behoren tot de verderfelijke *invention of tradition*, het uitvinden van een traditie met eclectische gebruikmaking van elementen uit de zogenaamde 'oorspronkelijke' traditie.⁴

Deze dialectologen roepen nu al zo'n tweehonderd jaar dat het vijf voor twaalf is en dat de dialecten moeten worden beschermd. Als dat een pragmatische redenering is om geld te krijgen voor onderzoek naar taal, dan ben ik daar voor. Ook is het zinvol voor het begrip van taal en de rol van taal in onze samenleving om verdwijnende varianten te beschrijven, zodat latere generaties de taalvariatie ook in een diachroon perspectief kunnen bestuderen. Maar het is meestal ook een oprechte zorg voor het verdwijnen van het cultureel erfgoed. Hier kom ik op hetzelfde punt als waar Rooijackers het in zijn oratie over heeft gehad. Cultureel erfgoed is een mentale constructie, en niet een realiteit. De vraag is dan ook terecht of die zogenaamde oorspronkelijke dialecten wel bescherming verdienen. Moeten we streven naar behoud van dialecten of is dat een min of meer romantische musealisering? Als het Friese dialect van Schiermonnikoog uitsterft – er schijnt nog één familie op Schiermonnikoog te zijn die dit dialect als thuistaal gebruikt⁵ – is dat dan erg? Is dat vergelijkbaar met het uitsterven van de legendarische korenwolf in Zuid-Limburg, die waarschijnlijk lang niet zo bekend geworden was als het beestje 'Limburgse graanrat' had geheten? Is het erkennen van streektaalen niet net zoiets als het uitroepen van een mooi grachtje tot beschermd stadsgezicht: leuke gevels met daarachter een betonnen casco? De tijd lijkt bijna rijp te zijn voor een openluchtmuseum voor Nederlandse dialecten. Wellicht kan zelfs het bestaande nationale openluchtmuseum in Arnhem verder worden aangekleed met dialect sprekende bewoners afkomstig uit verschillende streken in Nederland. Een beetje zoals het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen een kolonie pseudo-archaisch, pseudo-Urks sprekende inwoners kent. Natuurlijk heb ik geen enkel bezwaar tegen de musealisering van de traditionele dialecten van Nederland; ik zou daar zelfs zeer voor zijn als een manier om voor bezoekers de rijkdom van de Nederlandse talen te illustreren aan de hand van hedendaagse en vroegere taalvarianten. Maar we moeten niet denken dat we de oorspronkelijke dialecten in leven kunnen houden door ze te beschermen, door er een hek omheen te plaatsen. Zoals ik al zei, bevindt een levende taal zich in het spanningsveld tussen communicatie en identiteit. Dat is een natuurlijk proces, waarbij ingrijpen weinig invloed heeft.

De vervanging van de traditionele, lokale dialecten door nieuw taalvarianten kunnen we ook anders benaderen. Er bestaat eigenlijk weinig reden om traditionele, lokaal bepaalde varianten van het Nederlands anders te behandelen dan de taal van Johan Cruijff, het deftige Nederlands van de koningin of het Nederlands van alloch-

tone landgenoten? Wetenschappelijk gezien is er geen principieel verschil. De verschillende vormen van het Nederlands zijn taalkundig gelijkwaardig en worden aangestuurd door hetzelfde cognitieve systeem. Noch inhoudelijk, noch structureel bestaan er gronden om de standaardtaal en de 'echte' dialecten te onderscheiden van andere taalvarianten. Ook vanuit historisch perspectief zijn er geen overtuigende argumenten.

Er zijn taalkundigen die denken dat er een soort richting zit in de ontwikkeling van de taal, een zogenaamde interne 'drift'.⁶ Zo zouden talen bijvoorbeeld door de tijd heen simpeler worden, bijvoorbeeld door het verlies van een naamvalssysteem. In dat geval zou er sprake zijn van een historische continuïteit die inzicht zou kunnen geven in het taalsysteem. Daarmee zouden de 'echte' dialecten een voordeel hebben boven nieuwe, 'onzuivere' taalvarianten, aangezien de echte dialecten stadia in deze ontwikkeling vormen en daarmee inzicht verschaffen in de taalinterne drift.

Ik heb altijd moeite gehad met dit soort redeneringen. Ten eerste roept het onmiddellijk de vraag op waarom talen vroeger ingewikkeld waren, en ten tweede lijkt deze drift een mysterieuze, metafysische kracht. Is het feit dat het Nederlands vroeger wat de vorm betreft een dubbele ontkenning had, als in 'Hi *en* wilt ons *niet* laten', en nu niet meer, een gevolg van een drift?⁷ En welke dan? Is een enkele ontkenning simpeler dan een dubbele ontkenning die we nog steeds tegenkomen in varianten van het Nederlands, zoals het West-Vlaams en het Afrikaans, en in talen als het Frans en het Engels van de zwarte bevolking in Amerika, zoals blijkt uit de zinnen in (1)?⁸

- (1) a. K'*en*-een *níe* vele tyd.
 b. Hierdie boom het *níks* gegroei *níe*.
 c. Je *ne* veux *pas* du café.
 d. I don't want *no* coffee.

Het antwoord is natuurlijk 'nee'. Eenvoud is een theoretische notie en het is absoluut niet evident dat vanuit theoretisch perspectief dubbele ontkenning ingewikkelder is dan enkele. De reden voor taalverandering ligt niet in een intern gestuurde drift, net zo min als er auto's zijn die zonder brandstof rijden. De brandstof voor taalverandering zijn de bovengenoemde tegenstellingen. De besproken psychologische en sociale spanning genereert de energie die leidt tot verandering en dus tot variatie. Als dat juist is, dan bestaat er geen evidente richting voor taalverandering.

Dat er wat verandert, is het gevolg van sociale tegenstellingen. Wat er kan veranderen wordt bepaald door systeem-interne tegenstellingen. Maar wat de richting is die de verandering kiest, ligt niet per se besloten in het taalsysteem. In minimaal andere omstandigheden had het Standaardnederlands nu een dubbele ontkenning gehad, als in (2a) of (2b).

- (2) a. Ik *en* geloof er *niets* van.
- b. Ik geloof er *niets* van *niet*.

Er zijn zelfs tendensen die de terugkeer van de dubbele ontkenning zouden kunnen aankondigen. Zo zijn er niet-dialectische varianten van het Nederlands waarin men zinnen gebruikt met een dubbele negatie. We zien hier enkele voorbeelden.

- (3) a. Zij hebben *nooit geen* zin om uit te gaan.
- b. *Niemand* heeft *nergens* zin in.
- c. Wie wil er een biertje? *Niemand niet*?

De zinnen in (3) kunnen natuurlijk geïnterpreteerd worden alsof er twee ontkenningen in staan. Dan betekent (3a) bijvoorbeeld dat men *altijd* zin heeft om uit te gaan. Maar in spreektaal is er ook een lezing waarin de beide negatieve elementen *nooit* en *geen* samen als één ontkenning worden opgevat en is zin (3a) interpretatief identiek aan 'zij hebben nooit zin om uit te gaan'. De neiging bestaat bij veel mensen om zinnen als (3) te beschouwen als fout, onlogisch of dubbelop. Daarmee lijken ze tegelijkertijd talen als het Middelnederlands en het Frans tot onlogisch te verklaren.

We zien dus dat het verschijnsel van dubbele negatie voorkomt in historische varianten van het Nederlands (het Middelnederlands), in 'echte' dialecten (het West-Vlaams), in spreektaalvarianten (als in 3), bij verwanten van het Nederlands (het Afrikaans, en wat verder weg het Black English) en bij verre familie (het Frans). Dit impliceert dat het verschijnsel deel uitmaakt van de mogelijkheden die het taalsysteem biedt. Of dubbele negatie ook gerealiseerd wordt, is een andere kwestie. Maar in ieder geval ligt hier een mogelijkheid voor groepen om hun sociale identiteit ook in taalstructurele zin te markeren.

Wat we met het geval van de dubbele ontkenning ook kunnen illustreren, is het feit dat we ons niet zo'n zorgen hoeven te maken over het verdwijnen van het cultu-

rele erfgoed als het gaat om taalstructurele verschijnselen. Hoewel het Standaardnederlands de dubbele negatie uitgebannen heeft, is dit verschijnsel nog springlevend in allerlei min of meer verwante taalsystemen. Niet omdat deze taalsystemen meer respect vertonen voor het taalverleden, maar omdat dubbele negatie behoort tot de mogelijkheden die het taalsysteem biedt en omdat dubbele negatie een functioneel taalstructureel verschijnsel is.

Het is nu tijd om terug te keren naar de strijd van het Nederlands met het Engels en het Zeeuws. De vraag die ik in het begin van deze paragraaf stelde, was of er reden was om de strijd aan te gaan met mogelijke taaloverheersers (het Engels) of interne taalafscheidingsbewegingen (het Zeeuws).

Er is geen taalkundige reden voor overheidsbemoeienis met de interne taalsituatie. Vanuit een taalkundig standpunt wordt er geen enkel belang gediend met de opwaardering van enkele dialecten tot streektaalen of minderheidstaalen. Integendeel, want door een erkenning van enkele politiek bevoorrechte dialecten, wordt een groot aantal andere, taalkundig gezien gelijkwaardige dialecten gedevalueerd. Het is zeker niet denkbeeldig dat de erkenning van bijvoorbeeld het Vlaams juist een negatief effect heeft op de bestaande variatie binnen het Vlaams sprekende gebied. Ook al zijn de motieven van de Zeeuwen nog zo lovenswaardig, het lijkt niet verstandig om een provinciale competitie te stimuleren door de erkenning van het Zeeuws als streektaal.

Wel belangrijk is een maatschappelijke erkenning en waardering van taalvariatie. Er bestaan nog steeds mensen die menen dat dialecten minderwaardige vormen van taal zijn en dat het spreken van dialect getuigt van een beperkt denkvermogen. Er zijn mensen die vinden dat plat Amsterdams gelijk staat aan slordig taalgebruik. Laten we deze mensen uit de droom helpen. Maar niet door een enkele bevoorrechte taalvariant uit te roepen tot streektaal of minderheidstaal. Dat regionale politici daarmee politiek gewin hopen te behalen, is hun goed recht. Als wij ons als wetenschappers ergens voor zouden moeten inzetten, dan is het voor de strijd om de acceptatie van de gelijkwaardigheid van taalvarianten, waarbij hooguit het Standaardnederlands een beschermde positie dient te krijgen ten behoeve van het communicatieve principe, bijvoorbeeld in de schrijftaal.

Vanuit dit perspectief is er wel degelijk een rol weggelegd voor de overheid. De meerderheid van de Nederlandse bevolking is meertalig. Dat geldt niet alleen voor allochtone immigranten, maar ook voor Friezen, Zeeuwen en Amsterdammers. Al deze groepen spreken naast een variant van de standaardtaal ook een andere taal of

taalvariant. Het zou goed zijn als de overheid deze meertaligheid ook zou erkennen en het zou hanteren als uitgangspunt.⁹ Een dergelijke stellingname zou effect moeten sorteren in het onderwijs en in de opstelling van overheidsorganen ten opzichte van andere talen of taalvarianten.

De strijd met het Engels hoeft niet gevoerd te worden. Dat het Engels zich ontwikkelt tot een algemeen bruikbare taal in de internationale communicatie is onweerlegbaar. Er valt ook weinig aan te doen. De onstuitbare opkomst van het communicatie-Engels is vanuit internationaal opzicht een goede zaak. De globalisering van betrekkingen tussen mensen en groepen mensen maakt het wenselijk om een *internationale* verkeerstaal te hebben die door iedereen min of meer wordt beheerst. De angst dat deze ontwikkeling een bedreiging zou vormen voor het Nederlands is ongegrond. Er zijn geen aanwijsbare tekenen dat het Nederlands aan belang inboet als *nationale* verkeerstaal. Het Nederlands is een dynamische, vitale taal. Een van de manieren om deze vitaliteit te meten, is om te kijken naar de mate waarin een taal variatie vertoont. De ruime mate van taalvariatie die een relatief kleine taal als het Nederlands vertoont, geeft aan dat deze taal voorlopig stevig verankerd is in onze samenleving. Natuurlijk kunnen we ons voor de langere termijn zorgen maken, zo goed als sommige mensen dat ook doen ten aanzien van het bestaan van Nederland als staat. Het is echter weinig zinvol om nu een taalbewakingsdienst in het leven te roepen die zich zou moeten bezighouden met het voortbestaan van het Nederlands en plannen zou moeten ontwerpen voor een strijd met het Engels. Zolang het Standaardnederlands vanuit internationaal perspectief een sociaal-culturele functie ten aanzien van de Nederlandse identiteit vervult, en vanuit nationaal perspectief de communicatieve functie, is er weinig reden tot zorg en al helemaal geen reden voor strijd.

Taal als psychologisch object: de strijd tussen theorie en feit

In de woorden van mijn collega Rooijakkers kan men stellen dat er in taal een krachtenveld bestaat tussen aan de ene kant de *mindscape*, het relatief uniforme, mentale taalsysteem en aan de andere kant de *landscape*, de in de 'werkelijkheid' voorkomende diversiteit van taalvormen. Het eerste treffen we aan als het abstracte taalvermogen van een geïdealiseerde spreker, terwijl we de verscheidenheid van taal aantreffen bij de echte sprekers van specifieke talen.

(4) <i>mindscape</i>	→	geïdealiseerde spreker
		mentale organisatie van taal
<i>landscape</i>	→	echte spreker
		diversiteit van talen en taalvormen

De beroemde Amerikaanse taalkundige en filosoof Noam Chomsky heeft halverwege de vorige eeuw de aanzet gegeven voor het benaderen van taal als een universeel systeem dat bepaald wordt door algemene principes. Hij verlegde het accent in het onderzoek van diversiteit naar uniformiteit, van de echte spreker naar de geïdealiseerde spreker, kortom, van *landscape* naar *mindscape*. In deze visie gaat iedere taal in wezen terug op dezelfde principes en deze principes maken deel uit van de erfelijk bepaalde cognitie.

Chomsky is de grondlegger van de generatieve taalkunde. Naar mijn oordeel is dit tot op heden de meest interessante en invloedrijke theorie over de cognitieve eigenschappen van taal. Hij kan beschouwd worden als de persoon die het nadenken over de structuur van taal gekoppeld heeft aan onderzoek naar het mentale proces dat aan taal ten grondslag ligt. Duidelijk komt dit naar voren in het centrale begrip van de Universele Grammatica. Waar in het verleden taalonderzoek vaak gericht was op het vinden van een gemeenschappelijke oertaal, een verre voorvader van onze talen, daar is sinds het midden van de vorige eeuw het accent komen te liggen op een gemeenschappelijke, mentale grammatica. De hypothese is dat deze grammatica deel uitmaakt van de aangeboren, en dus genetisch bepaalde, menselijke cognitie. Ieder mens, welke taal hij of zij ook spreekt, is vanaf de geboorte uitgerust met dit taalsysteem. De verwerving van een taal door een kind begint dan ook niet bij nul, maar gaat uit van een aantal aangeboren taalprincipes. Deze principes vormen tezamen de Universele Grammatica. De studie naar de eigenschappen van de grammatica is erop gericht om deze centrale, algemene principes van het taalsysteem te ontdekken, en dus om vanuit taalstudie en taalvergelijking te komen tot hypothesen over de *mindscape*, de structuur van de Universele Grammatica.¹⁰

In een van zijn laatste manuscripten stelt Chomsky dat de studie van taal bepaald zou moeten worden door het *uniformiteitsprincipe*.¹¹ Dit principe definieert Chomsky als volgt:

In the absence of compelling evidence to the contrary, assume languages to be uniform, with variety restricted to easily detectable properties of utterances.

Uit de formulering van dit principe blijkt dat Chomsky taalvariatie eigenlijk een wat lastige en niet erg interessante eigenschap van taal vindt. Chomsky beperkt zich dan ook in toenemende mate tot wat op dit moment bekend staat als *narrow syntax*: dat gedeelte van het taalsysteem dat direct aansluit bij de betekeniskant van het taalsysteem. Het taalsysteem kunnen we opvatten als een mentale machine: je stopt er een betekenis in en er rolt een vorm, dat wil zeggen een zin, uit; of omgekeerd, er komt een taalvorm binnen en er rolt een betekenis uit. Het eerste hebben we nodig om te kunnen spreken en het tweede om te kunnen verstaan.

(5) betekenis $\longleftrightarrow$ [LF] – GRAMMATICA – [PF] $\longleftrightarrow$ vorm

Er is geen duidelijke reden om aan te nemen dat de betekeniskant van het taalsysteem, meestal aangeduid als de kant van LF of Logical Form, per taal verschilt. Als het buiten regent, en wij dat willen uitdrukken, dan zeggen u en ik 'het regent', maar een Italiaan zegt 'piove'. Zelfs in dit soort simpele zinnnetjes zien we duidelijke taalverschillen: het Nederlands heeft een verplicht, maar vrijwel betekenisloos onderwerp, namelijk *het*; we kunnen immers niet zeggen 'regent'. In het Italiaans is er geen onderwerp en kan dat er ook niet zijn; varianten als 'ci piove' zijn ongrammaticaal. Deze verschillen wijzen echter niet op een verschil in betekenis. Als het regent in het Italiaans, dan doet het dat ook in het Nederlands. Gaan we ervan uit dat Italianen en Nederlanders niet systematisch verschillen in hun denken, dan bevinden deze verschillen zich aan de vormkant van het taalsysteem.¹²

Chomsky beschouwt taalvariatie, dat wil zeggen de variatie die we aantreffen aan de vormkant van taal, expliciet als een imperfectie van het taalsysteem. Het taalsysteem legt een optimale relatie tussen vorm en betekenis. Zou dat de enige eigenschap van taal zijn, dan zouden alle mensen dezelfde, perfecte taal spreken. Helaas zijn er allerlei factoren die deze perfectie verstoren. De boosdoeners die de perfecte wereld door de war schoppen zijn *het mentale lexicon*, het woordenboek dat wij allen in ons hoofd hebben zitten maar dat per taal enorm verschilt, en de *fonologie*, het deel van het taalsysteem dat een abstracte grammaticale representatie van een zin omzet in een uitspreekbare reeks klanken, of omgekeerd een reeks klanken

omzet in een abstracte representatie. De fonologie bevindt zich aan de vormkant van de grammatica (vgl. 5), direct verbonden met de *Phonetic Form* of PF, het niveau dat de output vormt van de mentale grammatica.

Voortgaand langs deze weg komt Chomsky tot een enorme uitbreiding van het vakgebied van de fonologie. Nog niet zo lang geleden was bijvoorbeeld de bijzondere plaats van het Nederlandse werkwoord een centraal onderzoeksonderwerp voor syntactici. Het feit dat in de Nederlandse hoofdzin de persoonsvorm vooraan in de zin staat, en in de bijzin achteraan – vergelijk de hoofdzin *Hans VERTELT ons een verhaal* met de bijzin *Ik geloof dat Hans ons een verhaal VERTELT* – was en is een belangrijk syntactisch onderzoeksthema. Chomsky meent echter dat dit geen essentieel syntactisch onderzoeksonderwerp is, vanwege het feit dat het verschil in plaats van de persoonsvorm niet een duidelijk verschil in betekenis met zich meebrengt. Het zal de Logische Vorm een zorg zijn of wij het werkwoord vooraan of achteraan in de zin plaatsen. Terecht tekent Jan-Wouter Zwart in een recent artikel principieel bezwaar aan tegen deze visie.¹³ De precieze aard van dit soort bezwaren doet hier niet ter zake; waar het om gaat, is dat Chomsky steeds duidelijker aan de betekenis kant, de LF-kant, van het taalsysteem is komen te staan.

Als betekenis centraal staat, dan concentreren wij ons vooral op gemeenschappelijke eigenschappen van taal. Had Chomsky de opdracht gekregen om een steen te beitelen voor de Oudemanhuispoort, dan had er waarschijnlijk niet gestaan: 'Wie het zelfde anders zegt, zegt iets anders', maar 'Wie het zelfde anders zegt, zegt het zelfde'. De paradox is niet verdwenen, maar het perspectief is veranderd.

Is Chomsky's visie op taalkunde nu onjuist? Het is aantrekkelijk om er in eerste instantie vanuit te gaan dat taal een perfect systeem is. Dit levert veel informatie op over die delen van het taalsysteem waarin zich een universele regelmaat manifesteert. Dat wij in het Nederlands passieve zinnen of ergatieve werkwoorden hebben, is geen bezienswaardige eigenschap van onze taal, maar een simpel gevolg van het feit dat passief en ergatief voorgeprogrammeerd zijn in onze mentale software. Het bestuderen van taal in een laboratoriumsituatie heeft evidente voordelen en het is duidelijk dat het de afgelopen decennia enorm veel inzichten heeft opgeleverd over de algemene, structurele eigenschappen van taal en het universele taalsysteem.

Aan de andere kant is Chomsky's visie te zeer bepaald vanuit de uniformiteitsgedachte. Talen vertonen een hoge mate van variatie, zowel tussen verschillende talen als binnen een taal. Als we variatie bij voorbaat opvatten als imperfectie van het systeem, dan betekent dat dat we een tweedeling aanbrengen binnen het taalsysteem:

de kern van de grammatica, de *narrow syntax*, die betrokken is bij de perfecte LF-computatie, en andere delen van het systeem die verantwoordelijk zijn voor taalvariatie en die imperfectie introduceren. Op zich is een dergelijke tweedeling niet problematisch. Het probleem zit veeleer in de manier waarop deze tweedeling binnen het systeem wordt gerealiseerd.

Er zijn verschillende mogelijkheden. Chomsky lijkt te veronderstellen dat er een LF-gerichte grammatica bestaat die universeel is en die de centrale principes van het mentale taalsysteem bevat, de *narrow syntax*; daarnaast bestaan er regels die taalverschillen en taalvariatie introduceren. Deze regels vallen niet onder het kernsysteem van de grammatica, en kunnen dus worden beschouwd als factoren die de perfectie van het kernsysteem verstoren.

Een tweede, slechts minimaal verschillende hypothese is dat er naast elkaar twee deelsystemen bestaan. Het eerste systeem is gelijk aan Chomsky's *narrow syntax*; voor het tweede deel zouden we kunnen aannemen dat er een ander regelsysteem bestaat dat geschikt is voor het introduceren van taalvariatie. Een voorbeeld van deze visie vinden we in het werk van taalkundigen als David Pesetsky, Joost Dekkers en Hans Broekhuis, die Optimaliteitstheorie introduceren als deelsysteem, als aanvulling op de *narrow syntax* van Chomsky.¹⁴

Een derde visie is dat er slechts één systeem bestaat. Dat systeem bevat de algemene principes van de universele grammatica, die aan de ene kant de universele eigenschappen van taal reflecteren en aan de andere kant de regels die zorgen voor de systematische structurele variatie tussen en binnen talen. Deze derde visie is natuurlijk de sterkste hypothese aangezien verondersteld wordt dat er slechts één grammatica bestaat en dat die grammatica universeel is. Ik zou dan ook de volgende hypothese willen stellen tegenover het uniformiteitsprincipe van Chomsky:

Uniformiteitshypothese

Bij afwezigheid van doorslaggevend bewijs van het tegendeel gaan we ervan uit dat verschillen tussen talen en verschillen binnen een taal verantwoord dienen te worden door de algemene regels en principes van de Universele Grammatica.

Het verschil van deze hypothese met Chomsky's uniformiteitsprincipe is dat Chomsky veronderstelt dat *talen* uniform zijn, terwijl ik hierboven voorstel dat *grammatica's* uniform zijn.

Deze hypothese geeft aan dat we niet zonder meer verschijnselen kunnen verwijzen naar een ander regelsysteem. Deze hypothese is tegelijkertijd ook sterker dan de visie die naar voren komt uit Chomsky's recente werk. Chomsky verplaatst een verschijnsel als werkwoordplaatsing in talen als Duits en Nederlands simpelweg naar de fonologie, zonder dat duidelijk is dat daar een theorie voorhanden is die dit verschijnsel op een natuurlijke manier kan verantwoorden. Als we uitgaan van de uniformiteitshypothese, dan is een dergelijke redenering niet zonder meer mogelijk. Deze hypothese betekent echter wel dat het universele systeem in staat moet zijn om een groot aantal verschillende verschijnselen op een inzichtelijke manier te verantwoorden. Met andere woorden: de generatieve kracht van het systeem moet veel groter zijn dan bij een grammatica die slechts één geïdealiseerde taal voortbrengt. Het bewijs voor de juistheid van de uniformiteitshypothese ligt natuurlijk bij de adequaatheid van de grammatica ten aanzien van de beschrijving en de analyse van de verschijnselen.

De conclusie van deze redenering is dat een optimale grammatica de spanning tussen de verscheidenheid van de feiten en de uniformiteit van de grammatica zo groot mogelijk maakt. Een specifieke taal bevindt zich in dat spanningsveld: aan de ene kant is een taal als het Nederlands een manifestatie van universele principes en aan de andere kant maakt het Nederlands gebruik van de variatieruimte die dit systeem biedt. Er zijn dan grofweg twee verschillende taalkundige benaderingen. De *universalist* probeert door abstractie van de variabele verschijnselen zicht te krijgen op het algemene systeem. De *empirist* probeert om, uitgaande van het universele systeem, grip te krijgen op de verscheidenheid van de feiten. Hoewel deze mensen aan verschillende kanten van het systeem staan — je zou kunnen zeggen dat de empirist zich opstelt aan de PF-kant en de universalist aan de LF-kant — hebben ze elkaar nodig. Zonder theorie geen feiten, en zonder feiten geen theorie. De spanning tussen feiten en theorie is aldus een cruciale eigenschap van het taalsysteem, en tevens van het taalkundig onderzoek.

We hebben in het voorafgaande gezien dat zowel de psychologische kant van taal als de sociale kant van taal bepaald worden door een centrale tegenstelling. Aan de ene kant zagen we de spanning tussen theorie en feit en aan de andere kant de spanning tussen communicatie en identiteit. In de volgende paragraaf zal ik aan de hand van een concreet voorbeeld uitwerken hoe deze tegenstellingen inzicht verschaffen in het verschijnsel taalvariatie.

Een voorbeeld van taalkundige analyse: de strijd tussen W en D in relatiefzinnen

Dat Johan Cruijff een bijzondere voetballer was, weet iedereen. Dat hij een taalvernieuwer is, is inmiddels ook alom bekend. Bijvoorbeeld omdat hij nieuwe gezegdes heeft toegevoegd aan het Nederlands, zoals 'Ieder nadeel heb z'n voordeel'. Ik voer hem hier op omdat Cruijff een bijzondere plaats inneemt in de al eeuwen woedende strijd tussen *w*-woorden en *d*-woorden in Nederlandse relatieve of betrekkelijke bijzinnen. In grammatica's, zoals de ANS, wordt de betrekkelijke bijzin beschreven zoals in (6), met een *d*-woord als betrekkelijk voornaamwoord.¹⁵

- (6) Het eftal *dat* het meest de bal heeft, wint de wedstrijd.
De verdediger *die* de bal heeft, speelt terug op de keeper.

Ik neem aan dat iedereen hier in de zaal het erover eens is dat de *d*-woorden in (6) noodzakelijk zijn. Zo niet Cruijff. Sinds Cruijff behoort tot de elite van pauzevullers bij voetbalwedstrijden zit ik ademloos te luisteren naar het taalgebruik van deze taalkunstenaar. Cruijff heeft een toenemende voorkeur voor zinnen met een *w*-woord als betrekkelijk voornaamwoord, zoals in de zinsdelen in (7). Hij gebruikt nog wel af en toe de betrekkelijke voornaamwoorden *die* of *dat*, maar de frequentie daarvan neemt duidelijk af.

- (7) een uitslag *wie* ik niet zo verschrikkelijk gauw zie (Studio Sport 3.3.2001)
een van de allerbesten *wie* er is (idem)
degeen *wie* 60% de bal heb (idem)
de fout *wie* hun eigenlijk maken (Studio Sport 1.5.2001)
Madrid *wie* denk ik de beste ploeg heb (idem)

Wat is hier aan de hand? Taalvervuiling of taalvernieuwing? En waarom doet Cruijff dit eigenlijk? Niet omdat hij nu zo origineel wil zijn. Waarschijnlijk weet hij helemaal niet dat hij dit doet. Als je het hem voorlegt, is het heel goed mogelijk dat hij de voorkeur geeft aan de *d*-woorden in (6). Welk onbewust proces brengt hem ertoe om de betrekkelijke voornaamwoorden *die* en *dat* te vervangen door de vraagwoorden *wie* en *wat*? Is dat niet onlogisch?

Om het antwoord op deze vragen te kunnen geven, neem ik u even een klein stukje mee in de diepte van de syntactische structuur van het Nederlands.¹⁶ Een relatiefzin is normaliter een bijzin, in technische termen een CP, die een uitbreiding vormt bij een nominale groep, een zelfstandignaamwoordgroep, of in technische termen een DP. De relatiefzin maakt tevens deel uit van die nominale groep. Schematisch geven we dat als volgt weer:

- (8) [_{DP} De tekst [_{CP} *die* ik nu voorlees]] gaat over taal.

Van belang is nu de functie van het betreffelijke voornaamwoord, in dit geval *die*. Binnen de bijzin, de CP, heeft *die* een functie. In dit geval is *die* het lijdend voorwerp of object van *voorlezen*. Vergelijkbaar met *zijn oratie* in de bijzin in (9).

- (9) [_{DP} Het gebruik [_{CP} dat men *zijn oratie* voorleest]] dwingt mij een bril op te zetten.

Gewoonlijk staat in het Nederlands het object direct voor het werkwoord in de bijzin, zoals in (9), en niet vooraan in de bijzin, als in (8). In (8) staat *die* vooraan om al bij het begin van de bijzin duidelijk aan te geven dat het hier gaat om een relatiefzin. We kunnen daarom zeggen dat *die* in (8) eigenlijk afkomstig is van de objectpositie direct voor het werkwoord, en naar voren gebracht wordt omdat het hier een bijvoeglijke bijzin betreft. Dit geven we weer als in (10).

- (10) a. [_{DP} De tekst [_{CP} ik *die* voorlees]] ... →
 b. [_{DP} De tekst [_{CP} *die* ik --- voorlees]] ...

Het verschijnsel dat belangrijke onderdelen van de zin naar voren gebracht worden, kennen we ook van een veel besproken, andere constructie. In een college zou ik nu vragen: Wat denkt u dat ik bedoel? Nu zal ik u zelf het antwoord geven. Laten we kijken naar de zin die ik net uitsprak.

- (11) Wat denkt u dat ik bedoel?

Het vraagwoord *wat* staat vooraan in de zin, maar is tegelijkertijd het object van het werkwoord *bedoelen*. We kunnen dit analoog aan het voorbeeld van de relatiefzin weergeven als in (12).

- (12) *Wat* denkt u dat ik --- bedoel?

We zeggen nu dat het vraagwoord vanuit de objectpositie in de bijzin naar voren gehaald wordt om te benadrukken dat het hier gaat om een vraagzin. We kunnen het vooropplaatsen van vraagwoorden of betrekkelijk voornaamwoorden beschouwen als een relatie tussen twee posities: een positie vooraan die wordt afgedwongen door de zinsfunctie (vraag, betrekkelijke bijzin) en een positie binnen de (bij)zin die de grammaticale functie (subject, object) bepaalt. Ik zal deze relatie hier voor het gemak een x-relatie noemen. De x-relatie heeft het karakter van een logische structuur waarbij een operator (het vooropgeplaatste element) een variabele (het gat in de bijzin) bindt.

- (13) [_{DP} De tekst [_{CP} *die* ik --- voorlees]] ...
x-relatie

In tegenstelling tot vraagwoorden hebben betrekkelijk voornaamwoorden nog een andere functie in de zin. Laten we nog eens kijken naar zin (8).

- (8) [_{DP} De tekst [_{CP} *die* ik voorlees]] gaat over taal.

Behalve de relatie van *die* met de objectpositie in de bijzin heeft het betrekkelijk voornaamwoord ook een relatie met de zelfstandig naamwoordgroep *de tekst*. Het voornaamwoord verwijst namelijk verplicht naar de voorgaande nominale groep. We kunnen dat bijvoorbeeld zien aan het feit dat het betrekkelijk voornaamwoord verandert als het geslacht van de voorafgaande DP verandert, als in (14).

- (14) [_{DP} Het verhaal [_{CP} *dat* ik voorlees]] gaat over taal.

De keuze voor *dat* als betrekkelijk voornaamwoord in (14) wordt afgedwongen door het geslacht van de woordgroep *het verhaal*. Deze woordgroep is onzijdig, zoals

blijkt uit het lidwoord *het*, en dus neemt het betrekkelijk voornaamwoord ook de onzijdige vorm aan: *dat*. De relatie tussen een betrekkelijk voornaamwoord en de voorafgaande DP, het antecedent, zullen we de ‘y-relatie’ noemen en aangeven als in (15).

De y-relatie is een relatie waarin een voornaamwoord verwijst naar een bekende, eerder genoemde zelfstandignaamwoordgroep. Dit verschijnsel wordt in de theoretische literatuur ‘anaforische verwijzing’ of ‘binding’ genoemd. Bij binding gaat het om een relatie tussen twee onafhankelijke woordgroepen, waarbij het voornaamwoord – soms een persoonlijk voornaamwoord, soms een wederkerend voornaamwoord, en in dit geval een betrekkelijk voornaamwoord – verwijst naar een antecedent. De centrale eigenschap van de y-relatie is dan ook verwijzing.

In overeenstemming met het bovenstaande stellen we nu de volgende hypothese:

- d-woorden zijn bepaalde pronomina en bij uitstek geschikt voor verwijzing; zij benadrukken de y-relatie.
- w-woorden zijn onbepaalde pronomina en bij uitstek geschikt voor kwantificatie; zij benadrukken de x-relatie.

Aangezien relatieve bijzinnen zowel gekenmerkt worden door een x-relatie als een y-relatie is de vraag: wie wint de strijd, d-woorden of w-woorden?

Voor het Standaardnederlands wint soms het d-woord, soms het w-woord en soms eindigt de strijd onbeslist.

(16) d :	de tekst <i>DIE</i> ik voorlees	(*wie)
w :	de voetballer over <i>WIE</i> ik mij verbaas	(*die)
	de voetballer <i>WIENS</i> taal bijzonder is	(*diens)
	<i>WIE</i> het zelfde anders zegt, zegt iets anders	(*die)
d/w:	alles <i>WAT</i> / <i>DAT</i> ik heb voorgelezen	

Er is geen enkele logische noodzaak voor dit patroon. Dit wil zeggen dat het niet de Universele Grammatica is die de bovenstaande uitkomst bepaalt. Zo zien we in het Middelnederlands, een historische taalvariant, dat dezelfde strijd andere uitkomsten heeft. De strijd lijkt daar vaker onbeslist te zijn dan bij ons.¹⁷ Weliswaar zijn *d*-vormen in het algemeen gebruikelijker dan *w*-vormen in het Middelnederlands, maar toch treffen we *w*-vormen aan in elke constructie, zoals de voorbeelden in (17) laten zien.

- (17) a. Flandrijs *DIE* die vroomste was
 b. Dits die man *WIEN* ic te coninge kiezen hete
 c. Mine wet gheet *van DAER* die sonne upstaet
 d. Die coninginne *te WIEN* hi droech groten nijt
 e. En es soe rike vrouwe in die werelt *DIES wille* ic hier af doen soude
 f. Ene maget, *WIES moeder* ...
 g. *DIE* mi gave hondert marc van goude, sone soudic niet ...
 h. *WIE* arm es, die moet sijn een smeker
 i. Een hol *DAT* diepe inde erde stoet ...
 j. Ende-allet *WAT* mijn is, dat is dijn

In alle bekende varianten van het Nederlands, maar ook in een verwante taal als het Duits, komen zowel *d*-woorden voor als *w*-woorden. Aangezien de strijd tussen *w*-woorden en *d*-woorden niet beslist is door een volledige overwinning van *d*-woorden of van *w*-woorden, is de vraag natuurlijk: wat bepaalt de distributie? Wanneer *w*-woorden en wanneer *d*-woorden? Ik zal u voor het Standaardnederlands laten zien dat het bovengenoemde onderscheid tussen een *x*-relatie en een *y*-relatie het ons mogelijk maakt om een drietal factoren te isoleren die een rol spelen bij de keuze tussen *d* of *w*. Wordt de *x*-relatie versterkt, dan vinden we *w*-woorden, versterk je de *y*-relatie, dan vinden we *d*-woorden.

Een duidelijk geval zijn de betrekkelijke bijzinnen waarin de *y*-relatie ontbreekt, of althans niet zichtbaar is. In dit geval verwachten we een overwinning van de *x*-relatie en dus het optreden van *w*-woorden. Deze gevallen zien we hieronder.

- (18) *Wie* dit leest, is gek. (*die)
Wat hij ook zegt, ik geloof er geen woord van. (*dat)
Waar hij ook over praat, ik begrijp er nooit iets van. (*daar)

Het gaat hier om de zogenaamde 'vrije relatieven' of ook wel betrekkelijke bijzinnen met ingesloten antecedent. Een makkelijke overwinning voor de *w*-woorden, want de *y*-relatie biedt geen enkele zichtbare tegenstand. We vinden dan ook in vrijwel alle varianten van het Nederlands uitsluitend *w*-woorden in deze constructie. Ook in het Duits, een taal waarin de *d*-woorden sterker staan dan in het moderne Nederlands, bevat de vrije relatiefconstructie structureel een *w*-woord.

Ook op een ander gedeelte van het slagveld zien we het oprukken van de *w*-woorden. Het gaat hier om het zogenaamde 'rattenvanger-effect', officieel *Pied Piping* geheten.¹⁸ Het betreft constructies waar het betrekkelijk voornaamwoord een onderdeel is van een groter geheel. We zien dat in zinnen als de volgende:

(19)	de taalkundige [<i>met wie</i>] hij het oneens is	(*met die)
	de taalkundige [<i>wiens theorie</i>] hij verwerpt	(*diens theorie)
	de theorie [<i>waarover</i>] hij nadenkt	(*daarover)

Een exacte analyse van dit soort verschijnselen laat ik hier achterwege, maar de essentie van deze verschijnselen is dat hier niet het betrekkelijk voornaamwoord (*wie*, *wiens* of *waar*), maar een grotere woordgroep voorop geplaatst is. Dit vereist dat deze grotere constituent het kenmerk toegekend krijgt dat zorgt voor vooropplaatsing. Het betrekkelijk voornaamwoord is als het ware de rattenvanger die de rest van de constituent meelokt naar voren. Dit geven we vorm door aan te nemen dat het kenmerk dat zorgt voor vooropplaatsing – zoals we zagen is dat het *w*-kenmerk van het betrekkelijk voornaamwoord – terechtkomt op de grotere woordgroep. Hierdoor wordt het *w*-kenmerk geactiveerd en verkrijgt het een voordeel in de strijd met de *d*-kenmerken, en dus ligt het in de verwachting dat in deze gevallen *w* het wint van *d*.

Een derde oprukkende eenheid van het *w*-leger treffen we aan wanneer we kijken naar de vleugel van de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden.¹⁹ Hier zien we dat de strijd in volle gang is, maar dat het *w*-leger aan de winnende hand is, vooral wanneer de *y*-relatie lijkt op de *x*-relatie. Laten we kijken naar de volgende zinnen:

(20) a. alles wat/dat hij zegt, is onzin	(wat > dat)
b. elk verhaal wat/dat hij voorleest	(wat = dat)
c. een verhaal wat/dat hij voorleest	(dat > wat)
d. het verhaal wat/dat hij voorleest	(dat > wat)

Hoe meer het antecedent een kwantificerend karakter heeft, hoe groter de kans is dat *wat* gebruikt wordt als betrekkelijk voornaamwoord. Anders gezegd: hoe meer de y-relatie op de x-relatie lijkt, hoe meer het gebruik van *wat* als betrekkelijk voornaamwoord geaccepteerd lijkt te worden.

Dat het pronominale *wat* zich in deze constructie duidelijker laat gelden dan het pronominale *wie* is vanuit een iets ander perspectief interessant. Het is bekend dat het onbepaalde *wat* in een aantal verschillende contexten optreedt.²⁰ We zien dat in (21):

- (21) a. Hij heeft *wat* gezegd.
 b. *Wat* heeft hij gezegd?
 c. *Wat* heeft hij dat goed gezegd!

In het eerste geval (21a) is *wat* een onbepaald voornaamwoord, vergelijkbaar met *iets*. In de tweede zin is *wat* een vragend voornaamwoord, vergelijkbaar met *wie*, terwijl *wat* in de derde zin aangeeft dat de zin een uitroep is. We kunnen natuurlijk aannemen dat er vier verschillende woorden *wat* bestaan: vragend, betrekkelijk, onbepaald en uitroepend *wat*. Veel aantrekkelijker is het om ervan uit gaan dat er één woord *wat* bestaat dat in verschillende omstandigheden een verschillende interpretatie krijgt. In recent werk van onder andere Postma, Cheng en mijzelf wordt aangetoond dat een dergelijke benadering interessant licht kan werpen op de verhouding tussen betekenis en structuur. Men zou zelfs zo ver kunnen gaan dat het woord *wat* geen lexicale betekenis heeft. Het is eigenlijk een betekenisloos voornaamwoord, dat slechts in een bepaalde zinscontext betekenis krijgt. De structuur draagt als het ware de interpretatie die wij toekennen aan *wat*. Het gemeenschappelijke aan alle genoemde optredens van *wat* is dat het telkens gaat om een vorm van kwantificatie. Dit maakt *wat* bij uitstek geschikt om ook in de context van een relatiefzin op te treden als betrekkelijk voornaamwoord om als zodanig de kwantificerende x-relatie vorm te geven, zoals in (20).

Ook nu laat ik een technische uitwerking verder achterwege. Waar het mij om gaat, is om u te laten zien dat taalverandering en taalvariatie gestuurd worden door interne tegenstellingen – in dit geval de tegenstelling tussen de *w*-woorden die een manifestatie zijn van de *x*-relatie en de *d*-woorden die de *y*-relatie weergeven – en dat het verloop van de strijd tussen de partijen bepaald wordt door abstracte taalprincipes. Als zodanig is de dynamiek van taalvariatie het gevolg van taalinterne systematiek. Dat er strijd wordt gevoerd, ligt aan sociale overwegingen van convergentie en divergentie. Maar op welke terreinen en op welke wijze de strijd wordt geleverd, wordt bepaald door het taalsysteem.

Laten we terugkeren naar het Cruijffiaans. Wat kunnen we leren van de meester? Cruijff is op weg naar een totale overwinning van het *w*-leger op het *d*-leger. Waarom loopt Cruijff zo ver vooruit op de troepen? Is hij een visionair op taalstructureel gebied? Een godenzoon heeft tenslotte op alle terreinen een streepje voor. Er is een triviale verklaring; we hoeven niet de metafysica in om dit verrassende gedrag te verantwoorden. Cruijff woont in Spanje en spreekt vloeiend Spaans. Waarschijnlijk een bijzondere Cruijffiaanse variant van het Spaans, maar ongetwijfeld een taalvariant waarmee hij zich in Spanje verstaanbaar kan maken. Een eigenschap van de Romaanse talen, zoals het Frans, het Italiaans en het Spaans, is dat deze talen geen aparte vorm hebben voor betrekkelijke voornaamwoorden.²¹ Dit zien we in (22):

- (22) a. l'homme qui donne sa leçon inaugurale (Frans)
 de man die zijn oratie houdt
 a'. Qui (est-ce qui) donne sa leçon inaugurale?
 Wie houdt zijn oratie?
 b. el hombre que da su conferencia inaugural (Spaans)
 b'. Quién da su conferencia inaugural?
 c. l'uomo che tiene la sua prolusione (Italiaans)
 c' Chi tiene la sua prolusione?

Aangezien in deze talen het woord dat de relatiefzin inleidt vormelijk overeenkomt met een vraagwoord kunnen we zeggen dat in de Romaanse talen de *x*-relatie het gewonnen heeft van de *y*-relatie. Het lijkt daarom redelijk om te veronderstellen dat Cruijff gebruikmaakt van een onbewust inzicht in de aard van Romaanse relatiefzinnen. Het dualistische karakter van de Nederlandse relatiefzin wordt door hem in toenemende mate vervangen door een uniform systeem waarin de *x*-relatie,

en niet langer de *y*-relatie, wordt vormgegeven in de keuze van het betrekkelijk voornaamwoord.

Terugkomend op de discussie in de eerste paragraaf zouden we ons kunnen afvragen of het uniforme systeem simpeler is dan het dualistische systeem van het Nederlands en het Duits. Dit lijkt mij een onbeantwoordbare vraag, aangezien onduidelijk is wat we hier moeten verstaan onder simpel. Kijken we naar de vormkant van taal, dan lijkt een uniform *w*-systeem simpeler. Aan de andere kant staat echter, zoals hierboven besproken, het structureel dualistische karakter van de relatiefzin. Het dualistische systeem met *d*- en *w*-woorden geeft dit dualisme op een interessante en inhoudsvolle manier vorm. Vanuit die kant geredeneerd, is het dualistische systeem simpeler dan een uniform systeem. Dat het Nederlands al zo'n duizend jaar aanmoddert met de vorm van het betrekkelijk voornaamwoord (*w* of *d*) geeft bovendien aan dat hier niet sprake is van een slordigheidje in het taalsysteem, maar dat het gaat om een principiële dualiteit.

Wat kunnen we uit deze bespreking van relatiefzinnen leren? Niet dat er een algemeen patroon voor de relatiefvorming in het Nederlands bestaat, noch dat er sprake is van logisch correct of incorrect. Ten eerste leert dit patroon ons, zoals eerder gesteld, dat relatiefzinnen zowel door *d*-woorden als door *w*-woorden kunnen worden ingeleid en dat dit dualisme bepaald wordt door de principiële dubbelzinnigheid van de constructie zelf. Een tweede factor die taalkundig interessant is, is om te proberen die factoren te isoleren die invloed hebben op de uitslag van de strijd. Zo zien we dat vrije relatieven (zie 18) vrijwel altijd de *w*-vorm kiezen. Verder zien we dat betrekkelijke voornaamwoorden die deel uitmaken van een groter geheel (naar wie, waarnaar of wiens moeder) zich over het algemeen gelijk gedragen. Ten slotte zien we dat de *dat/wat*-afwisseling vaker voorkomt dan de *die/wie*-afwisseling. Als we aannemen dat dit algemene patronen zijn, dan moeten die voortkomen uit het taalsysteem.

Meer in het algemeen zien we hier dat taalverandering en taalvariatie direct bepaald worden door een systeeminterne dualiteit. De strijd tussen de *x*-relatie met bijpassende *w*-woorden en de *y*-relatie met *d*-woorden geeft verschillende resultaten te zien. Belangrijk hierbij is ook dat we juist in de context van de variatie tussen *w*- en *d*-woorden in het Nederlands zicht krijgen op het taalsysteem bij relatieven. Bestudering van andere talen zou niet zo gauw hebben geleid tot de vaststelling dat de theoretische dualiteit van relatiefzinnen in het systeem is ingebouwd. In tegenpraak met de eerder besproken opvatting van Chomsky lijkt het zo te zijn dat zorg-

vuldig en gedetailleerd onderzoek naar patronen in taalvariatie ons inzicht in het taalsysteem vergroten.

Wederom geldt dat het voorkomen van taalvariatie en taalverandering bepaald wordt door sociale factoren, dat de verschijnselen waarin de variatie zich manifesteert bepaald worden door taalstructurele factoren, maar dat de richting waarin deze taalvariatie of taalverandering zich beweegt niet in het taalsysteem zelf ligt. Wie de strijd tussen *w* of *d* wint, is geen taalkundige vraag, maar ik zet mijn geld op Johan Cruijff.

Synthese: taalvariatie als confrontatie

We hebben in het voorafgaande drie verschillende confrontaties aan de orde gesteld. Allereerst hadden we het over de sociale confrontatie tussen of binnen talen: de strijd tussen communicatie en sociaal-culturele identiteit. Vervolgens was daar de mentale confrontatie tussen het universele taalsysteem aan de ene kant en de grammatica van een bepaalde taal of taalvariant aan de andere kant. En ten slotte spraken we over een confrontatie in de taal zelf aan hand van de relatiefconstructie: de strijd tussen verwijzende *d*-woorden en kwantificerende *w*-woorden.

Wat is nu de moraal? Mijn verhaal van vandaag komt erop neer dat het begrijpen van taalvariatie onlosmakelijk verbonden is met de dynamiek van de tegenstelling.

- We kunnen slechts begrijpen hoe het universele mentale taalsysteem eruit ziet als we zorgvuldig kijken naar de structuur van taalvariatie. Juist de studie van microvariatie zal leiden tot een dieper begrip van het menselijke taalvermogen.
- Sociaal geldt iets vergelijkbaars. De sociale functie van taal ligt enerzijds in de communicatie tussen mensen en anderzijds in de identiteit van groepen in de samenleving. Het spanningsveld tussen deze functies geeft taal een dynamiek die aan de basis ligt van taalvariatie en taalverandering.
- En ten slotte zien we hetzelfde binnen het taalsysteem. Ook de taalkundige verklaring van verschijnselen waarin taalvariatie zich manifesteert, wordt in hoge mate gedetermineerd door de spanning tussen verschijnselen die met elkaar in competitie zijn. De structuur van taalvariatie ligt niet in het begrip van de verschijnselen zelf, maar vooral in het begrip van de aard van de competitie.

Met een variant op Rinus Michels' bekende uitspraak over voetbal zouden we kunnen zeggen: Taal is oorlog. Zo goed als dat geldt voor voetbal, is dat een erg eenzijdige benadering. Het lijkt mij echter wel redelijk om te stellen dat de dynamiek van taal voortkomt uit confrontatie. Ik heb proberen te laten zien dat de bestudering van taalvariatie, mijn leeropdracht, de confrontatie als uitgangspunt moet kiezen. Ik hoop deze visie de komende jaren verder gestalte te geven in mijn onderzoek, mijn werk aan deze universiteit, en natuurlijk ook in mijn eigenlijke baan aan het Meer-tens Instituut.

Mijnheer de Rector Magnificus, geachte toehoorders, de standaardfinale van een oratie is een dankwoord. Weinig opwindend, maar je kunt nog even wat namen noemen. De vraag voor het publiek is altijd: wie noemt hij, maar vooral ook, wie noemt hij niet. Ik zal het u vandaag gemakkelijk maken. Ik noem helemaal niemand; zelfs niet mijn ouders, mijn vrouw en mijn dochters. Ik wil iedereen bedanken die hier vandaag aanwezig is. Deze aanwezigheid heeft op een of andere manier te maken met mijn huidige positie. Mijn erkentelijkheid is groot, want zonder u had ik hier niet gestaan. Ik wil ook een aantal mensen bedanken die hier vandaag niet kunnen zijn, waaronder mijn zoon, mijn beste vriend en mijn beste collega, die alledrie veel te vroeg zijn overleden.

Een interview met mij bij mijn afscheid van de Leidse universiteit in 1998 was getiteld: 'Dromen van een Jurk'.²² Deze titel verwees op een wat ironische manier naar het feit dat mijn vertrek mij verwijderde van de hoogleraarspositie waar ik op dat moment zo dichtbij was. Mijn doel in het leven is het nooit geweest om in een jurk te mogen lopen. Desalniettemin was het mij een groot genoegen om u vandaag verkleed als professor te mogen toespreken.

Dames en heren, ik maak nu al ruim dertig jaar deel uit van de universitaire gemeenschap, als student, assistent, onderzoeker, docent, hoofddocent, directeur en nu als hoogleraar. Ik heb dat altijd met veel plezier, enthousiasme en inzet gedaan. Wetenschap is vooral de moeite waard als het de chaos ordent, als het onbekende terreinen in kaart brengt of nieuwe vergezichten biedt. Terugkerend naar de gevelsteen van het begin van deze oratie beloof ik u dat ik mijn best zal doen om nooit hetzelfde te zeggen, maar altijd iets anders.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Zie Salverda (2001), p. 6.
2. Zie conceptrapport van de provincie Zeeland (2001).
3. Zie Council of Europe (1992), European Charter for Regional or Minority Languages. European Treaties (ETS), nr. 148.
4. Zie voor een vergelijkbare discussie in de etnologie Frijhoff (1997), Roodenburg (2000).
5. Informatie afkomstig van Durk Gorter van de Fryske Akademy.
6. Voor een discussie over dit onderwerp zie Lightfoot (1999).
7. Ik gebruik hier de term 'dubbele negatie' in een specifieke zin. Het gaat hier om een enkele negatie qua betekenis, die wordt uitgedrukt met twee lexicale elementen. In de literatuur staat dit verschijnsel bekend als *negative concord*. De term 'dubbele negatie' is dan gereserveerd voor zinnen zoals 'Niemand heeft niets gezegd', in de betekenis dat iedereen wel iets gezegd heeft.
8. Er bestaat een uitgebreide literatuur over deze dubbele uitdrukking van negatie, of liever *negative concord*. Voor een overzicht hiervan en een vrij recente analyse van onder andere het West-Vlaams, zie Haegeman (1996). Ook in de oratie van Van Kemenade (2000) wordt aan dit onderwerp aandacht besteed. Voor het Afrikaans, zie onder andere Ponelis (1979).
9. Zie Bennis et al. 2000. Het betreft hier een manifest dat in eerste instantie is geschreven naar aanleiding van het maatschappelijk debat dat bekend staat als 'het multiculturele drama'. Het betreft vooral de taalsituatie van allochtonen (zie ook Bennis et al. 2001). Het is echter evenzeer van toepassing op andere taalsituaties. Vanuit dit perspectief is het zo dat allochtone minderheidstalen als het Turks en het Arabisch, en de Nederlandse gebarentaal veel eerder politieke erkenning zouden moeten krijgen dan streektaalen als het Zeeuws en het Limburgs. Deze groeperingen hebben deze politieke steun nodig op grond van hun maatschappelijk achtergestelde positie in onze samenleving. Migranten-talen zijn echter expliciet uitgesloten van erkenning onder het handvest van de Europese Gemeenschap, terwijl overheden er volstrekt ten onrechte nog steeds aan twijfelen of gebarentalen wel talen zijn.
10. Voor een recent overzicht van de theoretische uitgangspunten van de generatieve linguïstiek, zie Chomsky (1995).
11. Zie Chomsky (1999).
12. Deze vormkant van de mentale grammatica wordt aangeduid als Phonetic Form of PF. Zie ook het schema in (5).
13. Zie Zwart (2001).

14. Enkele voorbeelden van deze optimaliteitsbenadering binnen de syntaxis zijn Dekkers (1999), Broekhuis & Dekkers (2000) en Pesetsky (1997). Het is opmerkelijk dat in dit kader veel aandacht uitgaat naar verschijnselen met betrekking tot de relatieve bijzin (zie hieronder).
15. Zie Haeseryn et al. (1997).
16. Voor een recente inleiding in de syntaxis van het Nederlands verwijs ik naar Bennis (2000b).
17. Zie voor de Middelnederlandse feiten Van Duinhoven (1988) en Stoett (1923). Voor zeventiende-eeuws Nederlands: De Schutter & Kloots (2000).
18. Deze term is afkomstig uit het nooit gepubliceerde standaardwerk van Ross (1967).
19. Zie ook Van der Horst (1988), die vanuit een vorm/inhoud-analyse relatief *wat* en interrogatief *wat* beschouwt als identiek. Voor een discussie over het Afrikaanse *wat* in relatiefconstructies, zie Den Besten (1996).
20. Een uitgebreide discussie over de verschillende functies van *wat* is te vinden in Postma (1994), Bennis (1995) en Bennis et al. (1998). In Cheng (2001) wordt *wat* vergeleken met vergelijkbare verschijnselen in het Chinees, eerder bestudeerd in Cheng (1991).
21. Er bestaan op deze generalisatie uitzonderingen, zoals het Franse *dont*: 'waarvan'.
22. Dit interview verscheen in *META; mededelingenblad voor Neerlandici*. Vakgroep Nederlands RUL, 1998, jaargang 33:1, 23-30. Het interview werd afgenomen door Nolanda Klunder en Suzanne de Werd.

Literatuur

- Provincie Zeeland (2001), *Concept-Advies inzake de erkenning van het Zeeuws als regionale taal*.
- Council of Europe (1992), *European Charter for Regional or Minority Languages*. European Treaties (ETS), nr. 148. Straatsburg.
- Bennis, Hans (1995), 'The meaning of structure: the *wat* voor construction revisited'. In Marcel den Dikken and Kees Hengeveld (red.), *Linguistics in the Netherlands 1995*, 25-36. Amsterdam: John Benjamins.
- Bennis, Hans (2000a), 'On the interpretation of functional categories'. In Hans Bennis, Martin Everaert en Eric Reuland (red.), *Interface Strategies*, 37-52. Amsterdam: Edita KNAW.
- Bennis, Hans (2000b), *Syntaxis van het Nederlands*. Amsterdam University Press.
- Bennis, Hans, Marcel den Dikken en Norbert Corver (1998), 'Predication in Nominal Phrases'. *The Journal of Comparative Germanic Linguistics* 1, 85-117.
- Bennis, Hans, Guus Extra, Pieter Muysken en Jacomine Nortier (2000), *Het multiculturele voordeel: Meertaligheid als uitgangspunt*. Utrecht: LOT.
- Bennis, Hans, Guus Extra, Pieter Muysken en Jacomine Nortier (red. 2001), *Een wijk in beweging; Talen en Culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal (TCULT)*. Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Besten, Hans den (1996), 'Afrikaans relatief "wat" en de West-Germaanse relativisatie-systemen'. *Taal en Tongval* 9, 12-30. Themanummer Afrikaans en Nederlandse dialecten.
- Broekhuis, Hans en Joost Dekkers (2000), 'The Minimalist Program and Optimality Theory: Derivations and Evaluation'. In Joost Dekkers, Frank van der Leeuw en Jeroen van de Weijer (red.), *Optimality Theory: Phonology, Syntax and Acquisition*, 386-422. Oxford: Oxford University Press.
- Cheng, Lisa Lai-Shen (1991), *On the typology of WH-questions*. PhD dissertation. MIT.
- Cheng, Lisa Lai-Shen (2001), *Het is allemaal wat*. Oratie. Universiteit Leiden.
- Chomsky, Noam (1995), *The minimalist program*. Cambridge MA: MIT-Press.
- Chomsky, Noam (1999), *Derivation by Phase*. ms. MIT.
- Dekkers, Joost (1999), *Derivations and Evaluations. On the Syntax of Subjects and Complementizers*. Universiteit van Amsterdam, LOT Dissertations 21.
- Duinhoven, A.M. (1988), *Middel nederlandse syntaxis; synchroon en diachroon; deel 1: De naamwoordgroep*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Frijhoff, Willem (1997), 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving'. *Trajecta* 7, 99-118.
- Haegeman, Liliane (1996), 'Negative Concord in West Flemish'. In Andrea Belletti en Luigi Rizzi (red.), *Parameters and Functional Heads. Essays in Comparative Syntax*, Oxford/ New-York: Oxford University Press.

- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn (1997), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2e druk. Groningen/Deurne: Wolters.
- Horst, J.M. van der (1988), 'Over relatief *dat* en *wat*'. *De nieuwe taalgids* 81:3, 194-205.
- Kemenade, Ans van (2000), *Ontkenning ontkend*. Oratie. Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Lightfoot, David (1999), *The development of language*. Oxford: Blackwell.
- Pesetsky, David (1997), 'Optimality Theory and syntax'. In D. Archangeli en T. Langendoen (red.), *Optimality Theory: an overview*. Oxford: Blackwell.
- Ponelis, F.A. (1979), *Afrikaanse Sintaksis*. Pretoria: Van Schaik.
- Postma, Gertjan (1994), 'The indefinite reading of WH'. In Reineke Bok-Bennema en Crit Cremers (red.), *Linguistics in the Netherlands 1994*, 187-199. Amsterdam: John Benjamins.
- Roodenburg, Herman (2000), 'Ideologie en volkscultuur: het internationale debat'. In Ton Dekker,
- Roodenburg, Herman en Gerard Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, 66-109. Nijmegen: SUN.
- Rooijackers, Gerard (1994), *Rituele repertoires, Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853*. Nijmegen: SUN.
- Rooijackers, Gerard (2001), *Van de kaart: cultureel erfgoed als confrontatie; etnologische reflecties op bewaren en vergeten*. Oratie. Universiteit van Amsterdam.
- Ross, John (1967), *Constraints on variables in syntax*. PhD dissertation. MIT.
- Salverda, Reinier (2001), 'De lokroep van het Engels; Taalbeleid op z'n Nederlands'. *Ons Erfdeel* 44, 3-11.
- Schutter, G. de en H. Kloots (2000), 'Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17e Eeuw'. *Nederlandse Taalkunde* 5:4, 325-342.
- Stoett, F.A. (1923), *Middelnederlandsche Spraakkunst*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Zwart, Jan-Wouter (2001), 'Syntactic and phonological verb movement'. *Syntax* 4:1, 34-62.

*Eerder verschenen in 2001 in deze oratiereeks bij de
Faculteit der Geesteswetenschappen:*

Braet, Antoine,
Argumenteren of amplificeren: een vals dilemma
Liet, Henk van der,
Tussen twee werelden
Nierop, Henk van,
Het foute Amsterdam
Poel, Ieme van der,
Burgers van de Franse taal

Oraties van hoogleraren van de andere faculteiten kunt u vinden op:
www.uva.nl/onderzoek

Boven de Oudemanhuispoort (UvA) hangt een gevelsteen met de volgende tekst 'Wie het zelfde anders zegt, zegt iets anders'. Deze tekst drukt op een kernachtige manier uit wat de essentie is van taalvariatie. Het paradoxale karakter van deze tekst vormt het onderwerp van deze oratie. Het is de tegenstelling die de drijvende kracht is achter taalverandering en taalvariatie. Als we taal opvatten als een sociaal-cultureel gegeven, dan betreft het de tegenstelling tussen communicatie en identiteit. Beschouwen we taal als een mentaal systeem, dan zit er spanning tussen theorie en feiten. Aan de hand van een concreet verschijnsel – relatiefzinnen in het Nederlands – zal dit verder worden uitgewerkt.

Hans Bennis (1951) is vanaf november 2000 bijzonder hoogleraar in de taalvariatie aan de Universiteit van Amsterdam, namens de stichting MEA. Daarnaast is hij directeur van het Meertens Instituut (KNAW) te Amsterdam. Het Meertens Instituut doet onderzoek naar Nederlandse taal en cultuur.

VOSSIUSPERS UvA

ISBN 90 5629 218-8

9 789056 292188